

KÜLTÜROLOJİ KAVRAMLARI ÜZERİNE TERMINOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Mübariz Süleymanlı

Özet: Fikrimizce, eş anlamlı, eş mahiyetli bir uluslararası terminoloji oluşturmak mümkünse, biz de buna hazırlıklı olmalı ve bunu oybirliği ile kabul ve tatbik etmeliyiz. Hiç olmazsa Türkiye ile ortak terminolojik standartlar oluşturmak taraftarıysak, o zaman Rusların kullandıkları “kultura” kelimesini değil, “kültür” kelimesini kullanmalıyız. Bu sorunlar yetmezmiş gibi, yeni terimlerin çokluğundan (karışıklığından) şikayet ettiğimiz halde, bazı uzmanlarımız bir bilim sahası/dalı olarak “medeniyetşinaslık” ile “kültürologya”yı farklılaştırma teşebbüsünde bulunuyorlar.

Anahtar Kelimeler: Kültür, medeniyet, Azerbeycan, Rus yayılmacılığı

A Terminological Evaluation On the Concepts of Culturology

Abstract: *From our point of view, if it is possible to form a synonymous international terminology that has equal qualities, we should be prepared for this, we should accept and apply this unanimously. If we're at least forming mutual standards with Turkey, then instead of using the word "kultura" that Russians use, we should use the word "kültür". To make matters worse, some of our experts have been attempting to differentiate "medeniyetşinaslık" and "culturologia" as a scientific area/branch although we complain about the mess of the new terms.*

Keywords: *Culture, civilization, Azerbaijan, Russian colonization*

Kültür/kultura¹, hars, medeniyet/temeddün, sivilizasyon/sivilizasiya², uygarlık, irfan, ümran, ferheng vs. gibi terminolojik kullanımlardan hangileri bize gereklidir, bunlardan hangileri düşüncelerimizi ifade etmek için yeterli olabilir? Milli kültürü, insanlık tarihini, uygarlıklar tarihini araştıran bilimin adı nedir ve ne olması daha mantıklıdır? Problemin çözümü bilimsel ve toplumsal düşünceye ne kazandırabilir?

Şahsi kanaatimiz odur ki, meseleyi karmaşıktırmak yerine sadeleştirmek yolunun tutulması daha mantıklıdır. Aslında mahiyet itibariyle aynı

1 Rus dilinin etkisiyle Azerbaycan'da kültür, “kultura” terimiyle ifade edilmektedir ve bu iki terimin anlam yükleri aynı değildir.

2 Azerbaycan dilinde “sivilizasiya”.

veya benzer anlamları barındıran terimlerin ortak, standart bir kelime ile ifade edilmesi birçok fikir ayrılıklarına son vermiş olur. Tabii ki, dünya ölçeğinde bunun güçlüklerine dair çok yönlü deliller getirmek, açıklamalar yapmak mümkündür. Bu gerçeği kabul edersek, o zaman şu anki koşullarda çıkış yolunu, ortak kaynağı nerede aramalı? Eğer iddialarımızı (aslında terminolojik standartlarla ilgili isteklerimizi) Türkiye ve Azerbaycan ölçeği (Türk dünyasının bir bölümü) ile sınırlı tutarsak, fikrimizce o zaman problemin en azından bir kısmını çözmüş oluruz. Ama diyebiliriz ki, bu ülkelere ayrı ayrı bilimsel terminoloji ile ilgili problemleri vardır; yeni kavramlarda herkes tarafından tekanlamlı kabul edilmiş bir sabitlik söz konusu değildir. Başka bir deyişle terminolojik anlayışların belirlenmesinde mümkün olduğu kadar standart prensiplerden yola çıkmak bilimsel bir zorunluluktur. Ancak bu konuda tarihten gelen bazı yanlış eğilimlerden kurtulmamız da gerekmektedir. Bunun için yakın tarihimize müracaat etmekte yarar vardır. Öyle ki, Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadeleyi Türk dil ve kültür birliği fikrinden ayırmayan aydınlarımızın sürgün basınında iddia ettikleri gibi, Sovyet yönetim sisteminin temel amaçları içerisinde, Rusya hükümlerliği altındaki Müslüman ve Türklerin ortak dilinin ortadan kaldırılması, yalnız Türkler için yetmişden çok "edebi" dil icadı, her bir "edebi" dile has, başkalarına benzemeyen alfabeler, ortak ıstılahların göz ardı edilmesi vardı. Türk ve Müslüman halkların dillerindeki kelime alışverişinin yasaklanması, bilimsel, siyasi, sosyal, kültürel ıstılahların Rusçadan alınması, Latin alfabesinin kaldırılarak yerine Kiril alfabesinin getirilmesi, Avrupa ıstılahlarının Rusçada telaffuz edildiği gibi yazılması ve "Sovyet sosyalizm terminolojisi"ni Rus harfleri ile yazma kararı vb. Ruslaştırma siyasetinin bir parçası idi (18, s. 18). Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XVI. kongresinde bizzat Stalin'in teklifiyle girişilen bu Ruslaştırma ve asimilasyon siyasetinin hedefi, Stalin'in tabirince "bütün milli kültürleri bir dil ve bir kültür etrafında birleştirmek"ten ibaretti. Ve bu ortak dilin de Rus dilinden ibaret olduğunu artık gizleyen bile yoktu (31, s. 177-178).

1936 yılında yayımlanan "Sovyet Azerbaycanı'nda Türk Dilini Ruslaştırma ve İmha Siyaseti Hakkında" başlıklı yazısında Mirza Bala Mehmetzade, Sovyetlerde Arap ve Fars kökenli kelimelere karşı seferberliğin devam ettiğini, ama tasfiye edilen bu kelimelerin yerine Türk ıstılahları veya yerine göre uluslararası bilimsel-teknik değere sahip Avrupa kelimeleri değil, Rus sözcüklerinin geçirildiğini vurgulamaktadır. Sovyet dilcileri açıkça belirtmektedirler ki: "Türk dilindeki Arap ve Fars menşeli kelimeler Arap-İslam medeniyetinin hakimiyeti neticesinde meydana gelmiştir. Şimdi ise sosyalizm medeniyetinin devridir. Sosyalizm medeniyetinin dili ise Ekim Devriminin dili olan Lenin-Stalin dilidir", yani Rusçadır (19, s. 19). Mehmetzade, "Sovyet ter-

minolojisi"nin dayatılması sorunundan başka "bir de uluslararası bilimsel ıstılahlar sorunu vardır" diyerek, terminoloji sorununa özellikle dikkat çekiyordu: "Moskova'nın Azerbaycan'da çalışan 'bilim rehberleri' bu ıstılahların da Rusçada olduğu gibi kabulünü emrederler. Bundan başka bilimsel kıymeti olmayan alelade Rus sözcükleri bile 'beynelmilel bilimsel ıstılah' diye Türkçeye sokulmaktadır. Mesela Bakü'de Türkçe iki bin kelimeden oluşan felsefe ıstılahları neşredilmiştir. Profesör Vasilyev'in müdürlüğü altında tanzim edilmiş olan bu ıstılahlar arasında şu gibi Rus sözcüklerine de bol bol rastlanmaktadır: Boq, vina, vozmezdiye, vıvod, jadnost, jadnı, lyubov, lyubopıtnı ve ilh..." (19, s. 20).

Buna karşılık, Türk dil birliğini (ortak bilimsel terminolojiyi) müdafaa ve tebliğ eden sürgündeki aydınlarımız şu akideye sadık kalmışlardır: "Azerbaycan dilinin, tarihinin yalnız Türk dilinin tarihi ile birlikte anlaşılması ve araştırılması ilmi sayılabilir" (Ahmet Caferođlu). Demek ki yüz yıllık süre boyunca emek sarfettiğimiz "ortak Türk dil birliği" fikrinin gerçekleşmesi bakımından Türkçe terminolojinin ortak standartlara kavuşturulması dikkat edeceğimiz ilk iştir.

Tarihi Kültürel Miras ve Kültürolojinin Yeniden Kurulması

Fikrimizce, eş anlamlı, eş mahiyetli bir uluslararası terminoloji oluşturmak mümkünse, biz de buna hazırlıklı olmalı ve bunu oybirliği ile kabul ve tatbik etmeliyiz. Hiç olmazsa Türkiye ile ortak terminolojik standartlar oluşturmak taraftarıysak, o zaman Rusların kullandıkları "kultura" kelimesini değil, "kültür" kelimesini kullanmalıyız. Ve ayrıca, eğer "medeniyetşinaslık" terimi yerine "kulturologya"yı tercih edersek, yukarıdaki mantıktan yola çıkarak "kültüroloji" demeliyiz. Bu sorunlar yetmezmiş gibi, yeni terimlerin çokluğundan (karışıklığından) şikayet ettiğimiz halde, bazı uzmanlarımız bir bilim sahası/dalı olarak "medeniyetşinaslık" ile "külturologya"yı farklılaştırma teşebbüsünde bulunuyorlar.

Aslında bu yazıyı kaleme almaktan esas amacımız da uzmanların dikkatini terminolojik sorunlara yöneltmekten ibarettir. Bu anlamda makalede hem mevcut kültüroloji yaklaşımlarına yer ayırmaya çalışacak, hem de yeri geldikçe konuyla ilgili kendi fikirlerimizi açıklamaya çalışacağız.

Kültürel mirasın tetkiki, bu alanda dünya tecrübesinin benimsenmesi, bilimsel metodların milli tarihimizin öğrenilmesine tatbiki ve mevcut medeniyet teorilerinin mukayeseli tahlili kültürolojinin bir bilim dalı olarak biçimlenmesinin şartları arasındadır. Ama milli mensubiyetin önemli bir amili olan dilimizin adı konusunda bile birtakım tereddütlerle, müzakere

ve tartışmalarla karşı karşıya kaldığımız bir dönemde “kültürologya”nın mahiyeti etrafında da tezatlı fikirler ileri sürülmektedir. Çoğu zaman muhteva bir tarafa bırakılmakta, tartışmalar biçim ve şekil konusuna odaklanmaktadır. Kültürel mirasımızın en yeni tarihe ait kaynaklarından bile habersiz olduğumuz halde terminolojik bakımdan detaylar arasında kayboluyoruz. Kültürologya, medeniyetşinaslık, kültür, medeniyet vb. gibi kavramlar etrafında uzun uzadıya ve bazen de mantıksız tartışmalara girişerek dikkatimizi esas meselelerden, acil çözüm gerektiren problemlerden uzaklaştırıyoruz.

Medeniyet tarihi ve teorisine ilişkin dünya biliminin bulguları elbette bizim için de geçerli ve faydalıdır. Öğrenilmesi bütün toplumlar için zorunlu olan bu bilimsel birikimi biz de benimsemeliyiz. Ancak bu zorunluluğun bir sonucu olarak, çeşitli ülkelerin bilimadamları tarafından yapılmış araştırmalar ve üniversiteler için hazırlanmış müfredatlar arasında belirli farklılıkları da dikkate almamız gerekir. Önemli olan bu farklılıkları asgariye indirerek kendimiz için en elverişli bilgi birikimine ulaşmaktır. Böylece medeniyet teorisine ilişkin konu ve problemler prensip itibarıyla benzer meseleleri ihata edebilir ve ortak bir bakış açısına dayanabilir. Ancak medeniyet tarihine ait araştırmalarda ve seçme literatürde dünya medeniyet tarihi ile ilgili herhangi bir ülkenin kültürel mirasına, halkın kültürel geleneklerine önemli bir yer ayrılmaktadır. İşte bu anlamda biz kendimizi üstümüze düşen görevleri yerine getirmekte ciddi ve sistemli bir çaba gösterebilmiş saymamalıyız. Şimdiye kadar yayımlanmış kültüroloji araştırmalarında milli tarihimizin yansımaları neredeyse yok derecesindedir. Hiç olmazsa Sovyet döneminde eserlerinin yayımına yasak konulmamış şahısların medeniyete dair fikirleri konusunda çağdaş toplumda az çok bilgi vardır. Ama hayatlarının büyük bölümünde sürgün hayatı yaşamak zorunda kalan, hatta kendi ülkelerinde uzun süre adlarının anılması bile yasaklanan bu aydınlar hakkında, üniversite öğrencilerinin genelinde ve üniversite mensubu araştırmacıların bir kısmında elemanter bilgi bile yoktur (29, s. 3-4).

Azerbaycan bilimsel literatüründe “kültürologya” deyiminin kullanılması, onun bilim sahası olarak araştırılması, bir disiplin olarak eğitim-öğretim faaliyeti içinde yer alması yalnız son yıllarda görülse de, bu, hiç de kültüroloji fikir tarihimizin söz konusu dönemle sınırlanmasına temel oluşturmaktadır. Gerçek şudur ki, resmi ve formel olarak kültürolog kadrolarının oluşturulmasına son yıllarda başlanmıştır. Son zamanlarda kültüroloji alanında araştırmalara merakın giderek artması sevindirici bir durumdur. Ama Azerbaycanlı bilimadamları tarafından daha önceki dönemde de kültürolojinin farklı alanlarına ilişkin çeşitli eserler yazılmıştır. Azerbaycan kültürel araştırmalarına değerli hizmetlerde bulunan tarihçi, filozof, edebiyatçı, et-

nograf, dilci, sanatçı vb. kültür insanlarımız kendilerini kültürolog olarak takdim etmeseler de, bu alanda önemli işler görmüşlerdir. Bazı istisnalarla, onlar esasen sosyal ve insani bilimlerin temsilcileridir.

Şüphesiz ki, mahiyet itibariyle kendinde daha geniş meseleleri ihtiva eden, çeşitli bilimlerin karşılıklı etkileşimini ve bütünleşmesini talep eden “kültürologya”nın Azerbaycan’da sağlam bir temel üzerinde yükselmesi ve manevi, milli ve beşeri değerlere cevap vermesi için, söz konusu kültürel birikimi benimsemeli ve onların eserlerinden yararlanmalıyız (28, s. 28). Çünkü milli-medeni birliğin ve bağımsızlık idealinin öncüsü olan kültür insanlarının milli tarihimizdeki yerlerinin belirlenmesi, onların birikimlerinin tetkik ve tebliği, iddia ettiğimiz varisliğin fikirde, sözde ve emelde tasdiki, kültürel bağımsızlığın zorunlu şartlarından. Baskı, yasak ve mahrumiyetler devri (Sovyetler dönemi) ile kıyasladığımızda, bugün medeniyet tarihimizin araştırılması ve demokratik toplum kuruculuğunda bu gelenekten yararlanma derecesi, sahip olduğumuz imkanlar göz önünde tutulduğunda yeterli sayılamaz. Bu nedenle kültürel mirasımızın layıkıyla tebliği için, insanlığın medeniyet mirasına, Türk düşünce tarihine ve Azerbaycan kültürünün gelişmesine katkıda bulunan, hayatları ve eserleri yeni nesle örnek oluşturan şahsiyetlerin eserleri daha derinden araştırılmalı, onların kültür ve medeniyet kavramlarına yaklaşımları öğrenilmelidir.

Ne yazık ki, kültürel geleneğimizin kaynaklarının araştırılması ve tebliği ile ilişkili toplumsal düşüncedeki boşluğun doldurulması yönünde belirli bir canlanma yalnız bilimsel camiada, araştırmacılar arasında gözlemlenmektedir. Bu sahada yapılan araştırmalar bir kısım bilimsel yayınlarda görülse de, kitlesel yayınlarda ve araştırmalarda bu anlamda yürekleri ferahlatan bir manzara göze çarpmamaktadır. Bu eksikliğin giderilmesi ancak, yapılan araştırmaların topluma mal edilmesiyle mümkündür.

“Medeniyet” Kavramı Tartışmaları

İnsanın bazen uyuşturucu enformasyon seli karşısında doğruyu eğriden, hakikati yanlıştan, milli değeri melezleşmiş medeniyetten, bilimi siyasetten ayırmanın güçleştiği bir zamanda medeniyete dair terminolojik anlayışların çokluğu, bu kavramların birbirinden farklı şerh edilmesi, beş-on yeni terim ezberleyerek başkalarından daha çok bilgili ve orijinal düşünceye sahip olduğunu zanneden bir bilimadamı tipi yaratmaya çalışanların iddialı “keşif”leri, medeniyet hakkında yalın ve sağlam bilgi elde isteyenleri olumsuz yönde etkilemektedir. Meseleye herkesin anlayabileceği bir şekilde açıklık getirilmektense, bazı “kültürologlar” tarafından kavramlara anlaşıl-

maz bir şerh ve tahlil getirilerek kavram karmaşasına yol açılmakta, bilimsel düşüncede kaos yaratılmaktadır.

Böylece medeniyet hakkında dünya bilimsel-teorik düşüncesinde rengarenk, hatta karmaşık ve çelişkili bir manzara gözlenmektedir. Medeniyete yaklaşımda kriterlerin çeşitliliği göze çarpmaktadır. Ciddi söz sahiplerinin her birinin kendi kriteri vardır dersek yanlış olmaz. Dünyanın farklı ülkelerinde medeniyetin çerçevesi farklı konturlarla çizildiği gibi, bilimadamlarının terminolojik tutumlar karşısında da çeşitli tutumları vardır. Ama çoğunluk “insanın medeniyetin ürünü” ve “medeniyetin insanlığın kurtuluş yolu” olduğu görüşünde hemfikirdir. Demek ki soruna pozitif açıdan yaklaşıldığında hedefler ve mahiyet aynıdır. Medeniyeti araştıran bilimin nasıl adlandırıldığı da o kadar önemli değildir. Medeni dünya için bu fenomenin muhteva, işlev ve öncelikleri birdir. Kelimelerin menşei, etimolojik anlamları konusunda derin araştırmalar da elbette yararlıdır, ancak zaman geçtikçe kelimelerin içerik, anlam ve sınırlarının değişikliğe maruz kaldığını da akıldan çıkarmamak gerekir. Dünyanın gittikçe “küçüldüğü” ve toplumların daha çok medeni yakınlığa can attığı bir dönemde terminolojik standartlara, kavramların herkes tarafından anlaşılabilir, stabil bir hale getirilmesine ihtiyaç artmaktadır. Bu zamana kadar gerek medeniyetin idare yöntemleri ve iktisadi koşullarının, gerekse anlayışların farklılığı bakımından dünyada çeşitlilik ve kendine mahsusluk görülmektedir. Medeniyet bir dizi bilimlerin araştırma konusudur. Bu fenomen çeşitli teknikler vasıtasıyla az veya çok derecede tedris edilir. Şüphesiz ki, medeniyet konusunu araştıran bilimlerin çokluğu onun mahiyetini değiştirmez. Özellikle de dünya üniversitelerinde medeniyetin eğitim-öğretimi meselesinde karışık bir manzara vardır. Medeniyetin somut bir ad altında bütünlüklü ve sistemli şekilde öğretilmesine çok az ülkede rastlanmaktadır. Örneğin soy, tarih, gelenek ve milli değerler bakımından bağlı olduğumuz Türkiye üniversitelerinde sırf medeniyetin öğretimine yönelik disiplinler bloku, ayrıca bilimsel indeks bakımından medeniyetşinaslık veya kültürologya istikametinde uzmanlaşmalar bulunmamaktadır. Medeniyet farklı bölüm ve bilim sahalarında araştırılır; tarih, sosyoloji, felsefe kimi bilimler vasıtasıyla öğretilir. Bu anlamda uzmanlarımızın çoğu, uzun yıllardır ortak eğitim-öğretim sistemine sahip olduğumuz Rusya modeline üstünlük vermektedirler. Bu modeli kendileri için bir standart olarak görenler, Rus üniversiteleri için yazılmış müfredatların aynen Azerbaycan’da da benimsemesini makbul sayıyorlar. Bunun farklı sebepleri üzerinde hüküm yürütmek başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, burada şu kadarını belirtmeliyiz ki, söz konusu tek yanlı bağımlılık ilişkisi sonucunda “bilimsel hırsızlık” olaylarına da sıklıkla rastlanmaktadır. Öncelikle bu bağımlılığın kırılması gerekmektedir. Medeniyet olarak kabul edilen bir fenomeni araştıran bilimin adı konusunda sonu

gelmez tartışmaları bir yana koyarak, milli tarihimizin ve kültürümüzün gelişim serüvenini araştırmalı ve mevcut tarihi birikimi demokratik yurttaş toplumu kuruculuğuna uygulamak gibi önemli görevlerin hayata geçirilmesinde sorumluluğumuzu idrak etmeliyiz.

Aydınlarımızın medeniyete dair terminolojik görüşlerine açıklık getirilmesi için gözden uzak tutulmamalıdır ki, medeniyete dair teorik kavramların çeşitliliği ve bu sahada teorik fikir birliğinin olmamasının sebeplerinden biri, karmaşık ve çok yönlü tahlil ve şerhlerle izah edilen medeniyet fenomeninin bilimsel tetkikinin güçlüğüdür. Medeniyete dair eserlerde rastlanan bazı terminolojik anlayışların farklı şerhleri konusunda ise diyebiliriz ki, bütünlüklü olarak sosyal bilimlerin hiçbir anlayışı “medeniyet” anlayışı kadar çeşitli muhakemelere, mülahazalara, tariflere sebep olmamıştır. Özellikle de somut bilimler çerçevesinde medeniyet hakkında birbirinden farklı, çok çeşitli tasavvurlar mevcuttur. Ve hatta diyebiliriz ki, bugün medeniyete ilişkin yapılan hiçbir mufassal tanım onun muhtevasını tam olarak ifade edemiyor. Kültüroloji, felsefe, sosyoloji, tarih, etnografya, psikoloji ve diğer sosyal bilimlerde medeniyetin çoğu zaman birbirinden oldukça farklı tariflerine tesadüf edilmektedir. Bu tariflerde çoğu zaman medeniyetin farklı, bazen de oldukça önemli yönleri ihata edilmekte, ama bununla birlikte hiç de az önemli olmayan diğer tarafları gözden kaçırılmaktadır (21, s. 14).

Bazen bu fikir çeşitliliği sadece bilimsel sebeplerle değil, aynı zamanda sosyal-tarihi sebeplerle de izah edilir. Çünkü medeniyet teorik açıklama talep eden bir olgu olduğu gibi, aynı zamanda toplumsal gelişmenin gerçek konusudur. Medeniyet problemi dünyanın tarihsel serüveninin dolaysız bir türevi ve sonucudur (21, s. 5). Medeniyet öyle bir fenomendir ki, onu toplumsal hayatın diğer sahalarından ayrı, bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Medeniyet, en geniş anlamda, insanın yaşamsal faaliyetinin bütün temel alanlarını -maddi üretimi, sosyal-siyasal ilişkileri, manevi gelişme sahasını, maişeti, insanlar arasındaki karşılıklı ilişkileri kuşatır. Bu nedenle bilimadamları bu faktörü daha çok önemserler ki, medeniyet toplumsal bir olaydır, o yalnız toplumsal yaşamın bütün yönleri (iktisadi, sosyal, siyasi, manevi) göz önünde bulundurularak anlaşılabilir.

Kavramsal Bir Sorun: Kültür mü, Medeniyet mi?

Medeniyetin tek ve biricik bir yapıya, daha doğrusu organik bir birliğe sahip olup olmadığı problemi üzerinde yeterince tartışmalar yürütülmüştür. Medeniyet kavramı yerine “kultura” terimine öncelik veren Ağalar Memmedov’un araştırmasında şöyle bir tasnif ortaya konulmaktadır: “Vinculum

Substantiale" yaklaşımına göre, kulturenin ayrı ayrı unsurları (din, felsefe, sanat, dil, yaşam tarzı, aile kurumu, eğitim gelenekleri vs.) arasında uzvi (organik -substansiyonel) bir alaka vardır. "Vinculum Functionale" yaklaşımına göre ise, aksine, kültürel unsurlar arasında sadece emektaşlık (fonksiyonel) alakası vardır. Birinci bakış açısı dinseldir ve tarihte, insanda ve kültürde evrensel bir birlik arar; ikinci bakış açısı ise plurallik ve paradoksallığa icazet veren profan (bilimsel) bakış açısıdır. Birinci teoriye göre, bütün beşer kültürü evrensel ve tek bir çıkış kaynağının, ilahi bir başlangıcın ürünüdür ve buna göre de, ortak bir nüveye sahiptir. İkinci teori ise kültürlerin her birine spesifik özellikleri itibariyle yaklaşır ve onların birlik teşkil etmesini göz ardı eder. Nietzsche'nin "insan individuum (bölünmez, biricik) değil, dividuumdur (parçalıdır, tezadlıdır)" fikri ikinci yaklaşımın ifadesidir. Bu, aynı zamanda Batı biliminde "homo dei" (mahluk, yaratılmış) olarak insan paradigmasından "homo faber" (halik, yaratıcı) olarak insan paradigmasına geçişin sonucudur (22, s. 123).

Bilimsel bakış açılarına karşılaştırmalı olarak bakıldığında ise bütün medeniyetlerin oluşumunda, temelinde bir inancın var olduğunu savunan görüşün gittikçe güçlenmekte olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu yöndeki düşüncelerini meraklı bir tarzda ortaya koyan Güntay Gencalp, özellikle Türkiyeli sosyal bilimci Yılmaz Özakpınar'ın fikirlerini dikkat çekici bulmaktadır: "Sümerlerden günümüze kadar her bir medeniyetin bir inanç çevresinde şekillendiği görüşü günümüzde yaygındır. Ne zaman o inanç çökmüşse, ona bağlı olan medeniyet de tarihten silinmiştir. Çünkü bu görüşe göre medeniyetin orta direği inanç ve bu inanca bağlı ahlak nizamıdır, yan direkleri ise siyasi ve ekonomik örgütlenmelerdir. Yan direkler zedelenirse, o medeniyet yara alır, ancak çökmez, kendini onarabilir. Medeniyetin orta direği olan inanç çöktüğünde artık yan direkler de onunla birlikte çöker. Bu nedenle, özellikle post-modernitede medeniyeti, ruhi yükselişin şuuruna varmak ve bu yükselişin içerdiği rasyonel inanç sistemi gibi algılamalar söz konusudur." (8).

Medeniyete ilişkin yüzlerce tarifi ihtiva eden çağdaş kültüroloji literatüründe "medeniyet" kavramı iki anlamda, "geniş" ve "dar" anlamda kullanılmaktadır. Geniş anlamda medeniyet, toplumda kabul edilip onaylanan bütün yaşam formlarını -sosyal normları, adetleri, kurumları, devleti ve iktisadi yaşamı, kısacası her şeyi ifade eder. Dar anlamda ise medeniyetin sınırları manevi yaratıcılık sahalarının sınırları ile güzel sanatlar, maneviyat, entelektüel faaliyetle çerçevesizdir (33, s. 18). Azerbaycan düşünürlerinin eserlerinde çoğu zaman medeniyet anlayışı en geniş anlamda kullanılarak, beşeri ve özellikle de milli karakterli bir olay olarak değerlendirilir. Bir taraftan medeniyete milliyet derecesinde önem verilirse, yalnız bu kültürel değerler sayesinde milli devlet kuruculuğunun mümkünlüğü kabul edilir-

se, diğer taraftan da şöyle bir tez ileri sürülebilir ki: “Milli bağımsızlığa sahip olmayan bir millet, hürriyet ve harsını koruyamaz.” Mirza Bala Mehmetzade sürgün aydınların bu konudaki kanaatlerini şöyle bir tarzda genelleştirmektedir: “Beşer medeniyeti milli medeniyetlerin toplamından ibarettir. Milletler bağımsız olmadıkça milli medeniyetlerini muhafaza edemezler. Buna göre de beşer medeniyeti kusurlu olur. Beşer hayatı tabiatla mücadeleden ibarettir. İnsan medeniyeti bu mücadelelerden hasıl olan ganimettir. Beşerin amacı beşeri medeniyeti daha ziyade temin etmek ve onun feyzini daha ziyade umumileştirmektir. Beşeri medeniyet ise milli harsların (kültürlerin) iştirakinden ve güzelliklerinin toplamından hasıl olan bir yekundur. Medeniyetin temini, insanların toplu olarak yaşaması ancak medeni bir hükümet tesisi ile mümkündür. Beşer medeniyeti milli kültürlerin toplamından ibaret iken, en muvafık ve en tabii devletin de milli devlet olması aşıkardır” (23, s. 61).

Dünya kültüroloji literatürünün yüzlerce tarifleri ile karşılaştırmalı tahlil yapıldığında, bu düşünürlerin medeniyete dair milli-ideolojik konumu daha iyi görülebilir. Milli canlılığı bütünüyle medeniyete bağlayan M.E. Resulzade şöyle yazmaktadır: “Bence, beşeri medeniyet milletlerin zahmetlerinden hasıl olan bir yekundur. Her millet kendi iktidar ve bağımsızlığı sayesinde, yani kendi diriliği ile kendine has, kendine has olduğu kadar da kıymetli bazı şeyler ilave eder ki, bir milletin ölmesi veya ölgün fikirlerle yaşaması yalnız kendinin bedbahtlığını değil, beşeriyetin de büyük bir noksanını teşkil eder” (25, s. 462).

Azerbaycan kültüroloji fikrini çok sayıda çalışmasıyla zenginleştiren Ahmet Ağaoğlu'nun eserlerinde de medeniyet en geniş yönlerden şerh edilir. Öyle ki, o, medeniyeti daha geniş, bütün tarifleri içine alan ve bu kelimeye en geniş anlamı veren “hayat tarzı” olarak kabul ederek *Üç Medeniyet* adlı eserinde şöyle yazar: “Medeniyet demek hayat tarzı demektir.” Bir şartla ki, burada hayat kavramı en geniş ve çok yönlü bir anlam taşımalı, hayatın bütün saha ve taraflarını, maddi ve manevi hadiselerini özünde ihtiva etmelidir. Böyle olduğu zaman medeniyet düşünce ve aktarma tarzından başlayarak, giyim-kuşam tarzına kadar hayatın bütün tezahürlerini, hadiselerini ihata etmiş olur (1, s. 3).

Bazen söz konusu terminolojik karışıklık yüzünden kültür ve medeniyet kavramları farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Bu farklılık, bu kavramların hangisinin daha geniş anlam içeriğine sahip olduğu düşüncesinde kendini gösterir. Örneğin M.E. Resulzade çoğu zaman medeniyeti daha geniş anlamda kullandığı halde, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri* adlı eserinde bunun tersini görürüz: “Bütün kültürler üç büyük amilin karşılıklı tesirinden doğarlar: Coğrafi amil -vatan-, etnografik amil -millet- ve manevi amil -medeniyet-”

(26, s. 9). Burada yazar medeniyeti dar anlamda kullanmış, manevi sahalarla sınırlandırmış, kültürü ise en geniş çerçevede takdim etmiştir.

Genelde ise Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda daima mücadele etmiş aydınlar milleti meydana getiren unsurlar arasında medeniyet birliği ve bütünlüğüne çok önemli bir yer vermişlerdir. Onların fikrinde, bir milletin milli medeniyeti, onun milli tarihinden kopup gelen ataların mirası ve maddi varlığının, inanç ve ahlak yüceliğinin, dil ve sanat zenginliğinin, adet ve geleneklerinin yarattığı ortak bir değerler toplusudur. Bir milletin var olabilmesi, dünya milletlerine varlığını kabul ettirebilmesi için, kendi medeni değerlerini bilimsel şekilde incelemesi, tanıtması, yaratıcı şekilde geliştirmesi zorunludur.

Böylece Azerbaycan'da ve Türkiye'de (belirli bir anlamda dünyada) kültür, medeniyet ve sivilizasyon kavramlarının (kavramın irfan, ümran, hars, uygarlık gibi kullanımları bir yana) anlamlarına farklı yaklaşımların olduğunu görmüş bulunuyoruz. Buna göre "kültürologya" biliminin milli-tarihi düşünceden mahrum, bir boşlukta "çırpındığı" bir zamanda bu terimlere ihtiyat ve dikkatle yaklaşmak yerine, onları baş aşağı çevirmek, rastgele surette birbirinin yerine geçirmek şaşkınlıktan başka bir şey ifade etmiyor. Gene de, referans, şerh ve tercümelerde yazarın fikrini ve orijinal metnini tahrif etmekten sakınılmalıdır. (30, s. 3-7). Bütün durumlarda, Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Mümtaz Turhan, Cemil Meriç, İbrahim Kafesoğlu'ndan başlayarak medeniyete dair eserler yazmış kültürologların eserlerinde bu kavramlar hakkında oluşmuş kanaatler vardır ki, problemi onlardan faydalanarak çözmemiz daha mantıklıdır.

Türk Sosyal Bilimcilerinde Kültür-Medeniyet Ayrımı ve Tartışmaları

Kaynakları araştırıldığında belli olur ki, dünya sosyolog ve antropologlarının çoğu "medeniyet"ten çok "kültür" kelimesine üstünlük verirler. Bir kısmı bu kelimeleri sinonim, diğer bir kısmı ise farklı anlamlarda kullanırlar. "Kültür ve Medeniyet Kavramları" başlıklı makalesinde problemi sistemli bir şekilde inceleyen İbrahim Arslanoğlu (2), kültür ve medeniyet kavramlarının Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma döneminde Türkçeye girmiş olduğunu belirtmektedir. Türkiye'de ilk defa bu kavramları sosyoloji cephesinden tahlil eden ve tartışan düşünür Ziya Gökalp'tir. Cemil Meriç de onaylamaktadır ki, kültür kelimesi Türkçeye iki kaynaktan gelmiştir: Fransızcadan ve İngilizceden. Fransızca kültürün Türkçe karşılığı "irfan", İngilizce kültürün karşılığı ise "medeniyet"tir (20, s. 15). Bu yaklaşıma göre, Fransızca kültür denildiğinde, sosyologların daha çok manevi kültür dedikleri kavram nazarda tutu-

lur. İngilizce kültür denildiğinde ise, maddi kültür/medeniyet düşünülür. *Türkçülüğün Esasları* (11, s. 25) kitabında ortaya koyduğu gibi, Ziya Gökalp kültürle medeniyeti ayrı ayrı kavramlar olarak kabul eder. Kültürü hars olarak takdim eden Ziya Gökalp'e göre hars milli, medeniyet ise beynelmileldir (10, s. 1). Bu tartışmadan hareket eden Baltacıoğlu'na göre Tanzimat'tan beri kültürle medeniyeti, vicdanla aklı, Türklükle Avrupalılığı birbirine karıştırdık. Sosyoloji biliminin ayrı cinsten gerçekleri birbirinden bıçakla kesilmiş gibi ayırması gerekir (3, s. 21, 357).

Batı taklitçiliğine girişilme sebepleri içerisinde kültürle “medeniyeti birbirine karıştırma” faktörünü öne çıkaran araştırmacılar da vardır. Onların yaklaşımlarından öyle bir kanaat hasıl olur ki, medeniyet, insanlığın çalışarak ortaya koyduğu bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin, kültür ise bir toplumun tarih içinde meydana getirdiği değer hükümlerinin (bilim, sanat, ahlak ve dine ait değerler) bütünüdür. Biz Batı tekniğini birdenbire benimsemeye başlamadık, bu teknik medeniyet “bize asırlardan beri damla damla gelmektedir. Teknik, kültürden sızan bir usare, kültür ağacının yetiştirdiği bir meyvedir. Halbuki, bizim kendi kültürümüz teknolojiler yaratmadı. Onu emanet bohçalar içinde Garpten aldık, yaratmanın zevkini bile yaşayamadık” (35, s. 15).

Medeniyet ve kültürlerin bir bütün teşkil ettiğini ve her medeniyetin kendine özgü bir kültür ve sanat yarattığını söyleyenler de vardır (16, s. 40). Kültür ve medeniyet kavramlarının yeniden gözden geçirilmesini gerekli gören, bu kavramların biçim ve içeriklerinin yeniden tanzim edilmesini şart koşan Muzaffer Ersöz'e göre ise, “Türkiye Cumhuriyeti'nin bu kadar yıllık cumhuriyet olmasına rağmen, medeni bir şahsiyet elde edememesi ve çeşitli bocalamalar içinde olmasının sebebi, bu kavramların yeterli şekilde tanımlanmamış olmalarından ileri gelmektedir” (6, s. 4). O, kültür ve medeniyeti dinamik olarak şöyle tanımlamaktadır: “Medeniyet bir amil, kültür ise neticedir, eserdir. Medeniyet, kültür yaratan düzendir. Bir benzetme yapacak olursak, medeniyet bir fabrika, kültür ise imal edilen şeylerdir. Medeniyetin başlıca keyfiyeti yaratıcı olması, kültürün ise yaratılmış olmasıdır.” Ziya Gökalp'in “Garp medeniyetindenim” ifadesine eleştirel yaklaşan Muzaffer Ersöz'ün kanaatine göre: “Garp ve Şark medeniyetine bağlılık diye bir şey yoktur. Sadece bir milletin hayat görüşüne göre inşa ettiği sağlam ve canlı medeniyet vardır. Bunun inşasında eski ve yeni bütün medeniyetlerle birlikte, Garp medeniyetine güç ve kuvvet bahşeden unsurlardan da faydalanmak gerekir. Bunun için Gökalp gibi 'Garp medeniyetindenim' değil, 'Türk medeniyetindenim' demek daha doğru olur” (6, s. 13-15).

Referans gösterdiğimiz parçadan da anlaşılacağı gibi, medeniyetin beynelmilel olması tezini reddeden araştırmacının düşüncesine göre bu kavram millidir. Böyle düşündüğü içindir ki, o, Gökalp'in “Garp medeniyetinde-

nim” görüşüne karşı çıkmakta ve bu görüşünü öyle temellendirmektedir ki, gelişip kemale erişmek isteyen bir medeniyet, geçmişteki ve yaşamakta olan bütün medeniyetlerden faydalanmalı, ancak kendi orijinalliğini yarattığı eserlerde göstermelidir. Batı medeniyetine katılmak yerine eskiden (Selçuklu ve Osmanlı) olduğu gibi medeniyetimizi yeniden yaratmak esas olmalıdır.

Burada şunu da kaydetmek gerekir ki, bazı araştırmalarda kültürle medeniyet kavramları aynı anlamda kullanılmaktadır. Örneğin İbn Haldun’a göre tarihin, sosyolojinin ve antropolojinin konusu ümrandır. “İslam, medeniyet ve kültürü tek kelime ile ifade etmiştir: Ümran” (20, s. 42). Başka deyişle İslam düşüncesinde kültür ve medeniyet arasında bir ayırım yoktur. Bunun böyle olması doğaldır, çünkü dünyevi bir din olan İslamiyet, kültür ve medeniyeti dünyeviliğe göre tayin edecektir. Zaten dünyeviliğe dayanan bütün dinler ve ideolojiler dünyevi kavramlar kullanacaklardır. Medeniyetin bilimsel teorisine dair temel fikirler öne süren B. Malinowski kültürü, toplumun yarattığı teknolojik ürünler, tüketim maddeleri, kurumlarına biçim veren gelenekler, fikirler, sanatlar ve inançlar olarak takdim eder (17, s. 89). İbrahim Kafesoğlu’na göre ise kültür, bir topluluğun dünya görüşünün manzarasını yaratan manevi değerlerle, bu manevi güçlerin faal hayata aksettirilmesinden doğan teknolojinin yarattığı bir “bütün”dür (14, s. 1).

Kültür ve medeniyeti farklı yönlerden inceleyen Ziya Gökalp’in kültüroloji alanında birçok çalışması vardır. Örneğin İbrahim Arslanoğlu, yukarıda yararlandığımız eserinde Ziya Gökalp’in bu kavramlaştırmasını sistemleştirerek tasnif etmiştir (2). Kültür, genellikle sosyal antropoloji, sosyal psikoloji, tarih, sosyoloji ve etnoloji gibi sosyal bilim dallarının ortak olarak meşgul oldukları bir konudur. Tabii ki bu bilimlerin her biri kültürü, kendine özgü yönlerden araştırmaktadır. Fransız sosyolojisinde Durkheim’dan önce terminolojide kültür kelimesi kullanılmamıştır. Kültür kavramı, sosyolojinin Fransa’da sönükleştiği aşamada (iki dünya savaşı arasındaki dönemde) ortaya çıkmıştır. Bu nedenledir ki, Fransa’da sosyoloji ve antropoloji lügatlerinde kültür kavramı yer almamaktadır. Bunun aksine olarak İngilizce lügatlerin hemen hepsinde kültürün sosyolojik ve antropolojik anlamları yer alır. Amerikalı sosyologlar ise bu kavramı erkenden benimsemişlerdir (20, s. 42).

Araştırmacılar Ziya Gökalp’in I. Dünya Savaşından önceki yıllarda ne kültür kavramını, ne de irfan kavramını kullanmamasının nedenlerini açıkça ortaya koyabilmişlerdir. Gökalp, kültürle aynı anlama gelen Arapça hars kelimesini tercih etmiştir. Ama 1915-1930 yılları arasında hars olarak kullanılan kavramın yerini sonraları kültür kavramı tutmuştur (7, s. 572). Kavram problemini çözmeye çalışan Cemil Meriç’e göre kültür kaypak bir kavramdır: “Tahlil edemezsiniz, çünkü unsurları sonsuz. Tasvir edemezsiniz, çünkü bir yerde durmaz. Manasını kelimelerle muayyenleştirmeye cehd ettiniz mi,

elinizde havanı tutmuş gibi olursunuz. Bakarsınız ki, her yerde hava var, ama avuçlarınız bomboş. Kültürün ekincilikten idmana, balıkçılıktan medeniyete kadar akla gelen ve gelmeyen düzinelerce manası vardır” (20, s. 9).

Etimolojik bakımdan Latince bir kelime olan kültür, toprağı ekine hazır hale getirmek anlamına gelir. Ama “kültür” sözü, sözlük anlamında “ekilmek üzere hazırlanmış toprak” anlamında olsa da, onun daha geniş anlamı, işlenmiş, ehlileştirilmiş topraktır. Çünkü her ekilen toprak verimli olmaz. Verimlileştirilmiş topraktır. İnsan iradesinin toprağı inışidir.

Konuya dair oldukça mantıklı kanaatler ortaya koyan araştırmacı Güntay Gencalpay’a göre, insan avcılık döneminden itibaren kültürlü olmayı arzu etmiş, yeni ve uygun bir mekanda toprağı bağlanarak daha iyi koşullarda yaşamayı düşlemiştir. Tarımın keşfi de insanın bu isteğine bağlı olmuştur. Bu yüzden de “kültür” tarımın keşfi ve tarım hayatının ortaya çıkışı ile meydana gelmiştir. Tarım hayatı da her yerde, her coğrafyada mümkün olmadığı için, neolitik devirden beri tarıma elverişli olan topraklarda yerleşik hayata geçme yolunda büyük bir savaş verilmiştir. Sümerlerdeki ilk şehir hayatının (sitelerin) da ekonomik kaynağı tarımdır. Çünkü ticaret için dünyada nüfus az, ihtiyaç az, ticari ürün sınırlı ve pazarlama da zayıftır. Bu nedenle sadece toprağı ehlileştirerek, toprağı daha da verimli hala getirerek ileri bir düzeyde yaşamak mümkün olabilirdi. Bu yüzden de tarım yeni bir döneme geçişin ekonomik altyapısını oluşturduğu için, ona bağlı kültür de bu yaşamın manevi katını teşkil etmiştir. Kültür kendi evrimi süresince uygarlığa dönüşmüştür. Yerellikten evrenselliğe dönüşen kültür “medeniyet/uygarlık” adını almıştır. Aslında burada uygarlık kavramı daha uygundur, çünkü uygulanarak nesnelleşen insanın inançları, bilgileri ve düşleridir. Sivilizasyon (uygarlık) köken olarak “city (şehir)” sözüne dayansa da bu kavram daha geniş bir içerik taşımaktadır. Hatta şehir bu anlayışın içinde çok kısmi bir anlamda yer almıştır. Eğer şehir hayatı medeniyetin bütünü ise, o zaman bal arıları ve karıncalar en medeni mahluklardır. Çünkü onların topluluğunda işbölümü, teşkilatçılık, düzen/disiplin ve şehir hayatı için gereken her şey en yüksek düzeydedir. Ancak bal arılarının ve karıncaların düzenli ve şehir hayatına yatkın yaşamları medeniyetin bir parçası olarak görülmez. Çünkü bu düzen onlarda daima gelişen ve tecrübe biriktiren aklın ürünü değildir. Tabiatla karşı karşıya gelerek bunu elde etmemişlerdir. Onların bu teşkilatçılığı ve işbölümleri içgüdülerinin ürünüdür. Medeniyet insanın tabiatla ve kendisiyle karşılaşmasının bir sonucudur. İnsanın yarattığıdır. Ancak tam insani değildir. İnsanın medenileşmesi sürecinde yaptıklarının, kurduklarının hepsi insani olmamıştır, değildir. Çünkü medeniyetin ortaya çıkışında insanın hayvansal hasletleri de katkıda bulunmuştur. Hiçbir medeniyet halis insani içerikten berhürdar değildir. İrade, bilgi, ülkü (ideal) ve yaratıcılık medeniyetin

icadında etkin olmuştur. Tarihi süreç içinde insanın doğa ile karşılaşması ve onun karşısında üstünlük sağlama macerası medeniyetin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Üzerinde üstünlük kurulamayan, ehlileşmesi mümkün olmayan doğada medeniyet meydana gelmemiştir. Buzul ve çöllerle kaplı bölgelerde olduğu gibi (8).

Kültür, insanı hayvandan ayıran, sadece insana has olan bir özelliktir. İnsanlar tarafından paylaşılan ve gelecek nesillere intikal ettirilen bir semboller kültürü, o toplumun din anlayışına tesir ettiği gibi, din de kültüre tesir etmektedir. Bunun için Türkün Müslümanlığı ile Arap ve Farsın Müslümanlık anlayışları da birbirinden farklıdır. Demek ki, her ne kadar kültürün temel unsurlarından sayılmasa da, dinin, kültürün biçimlenmesine, sonuncunun da toplumların dini anlayış ve yorumlamalarına etkisi inkar edilemez.

Kültürü sosyolojinin maddi ve manevi ayırımına uygun şekilde tasnif ve tahlil eden Erol Göngör'e göre, "kültür, bir inançlar, bilgiler, hisler ve heyecanlar bütünüdür. Yani maddi değildir. Manevi olan kültür, tatbik olduğu halde maddi formlara bürünür. Mesela dini inançlar; mescit-cami, namazdaki beden hareketleri, dini kıyafetler vb. şeklinde görünür" (12, s. 15). Yılmaz Öztuna da kültürü "bir milletin hayatının maddi olmayan taraflarının toplamıdır" şeklinde tarif etmektedir. Bir milletin sanatı, adet ve ananelerinin, düşünce ve inançlarının, anlayış ve davranışlarının toplamı o milletin kültürüdür. Öztuna bu yaklaşımı ile Gökalp'in kültür ve medeniyet ayırımını kabul etmiş olmaktadır (2). Hilmi Ziya Ülken kültürü, milletin içinde olduğu medeniyet şartlarına göre yarattığı bütün dil, bilim, sanat, felsefe, adet-ananeler toplamı olarak görmektedir (36, s. 7). Sadi İrmak'a göre ise kültür, toplumların ortak eseridir. Toplum ruhunun yaşattıklarının şuur altına yerleşmiş izlerinin toplamıdır. O, kültür sözü ile daha çok manevi kültürü anlamaktadır (13, s. 1).

Terminolojik kavramlara daha da zenginlik getiren Cemil Meriç'in düşüncelerinde kültüre şöyle yer verilir: "Garbın kültürü var, bizim ise irfanımız. İrfan, insanoğlunun has bahçesi, ayırmaz, birleştirir. Bu bahçede kinler susar, duvarlar yıkılır, anlaşmazlıklar sona erer. İrfan, özünü tanımakla başlar. Özünü tanımak için önyargıların köleliğinden kurtulmak gerekir. İrfan, nefis terbiyesi, kamillığe açılan kapı, emelle taçlanan ilim. Kültür, irfana göre katı ve fakir. İrfan insanı insan eden keyfiyetlerin bütünü, yani hem ilim, hem iman ve hem de edep. Garp kültürün vatanı, Şark irfanın. Ne Garbi tanıyoruz ne Şarkı, en az tanıdığımız ise kendimiz. Eserlerimin kültür cildi tamamlandı, bundan sonra irfanla uğraşmak istiyorum" (20, s. 11).

Kültür, insan davranışlarını yönlendirir, istikrarlıdır, fakat ayrıca dinamik olduğu için sürekli ve daimi bir değişim halindedir (5, s. 230). Kültürün esaslı aynı kalmak şartıyla, başka kültürlerle ilişki kurulması ve teknolojinin ge-

lişmesi gibi sebeplerle muhtevası değişebilmektedir. Kültür değişmezse değişen şartlara göre toplumun ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelir.

Kültüre Ziya Gökalp'in bakış açısından yaklaşan İbrahim Arslanoğlu, tahlillerinin sonucu olarak şu yargıya ulaşmaktadır: "Sosyolojik anlamda bir toplumun kültürü, en başta o toplumun konuşma dili ve yazı dili, edebiyatı, sanatı, bilimi, felsefesi, adetleri, ananeleri, töreleri, halk inançları, alışkanlıkları, ahlak ve hukuku, değerleri, sembolleri, iktisadi anlayışı, ayin ve törenleri, müziği, resim, oyun, heykel ve mimari tarzıdır" (2).

Şimdi de araştırmacıların "medeniyet" kavramına bakışlarını ele alalım. Etimolojik bakımdan medeniyet Arapça bir kelime olup, Medine kelimesinden türetilmiştir. Şehirlilik hayattan tam faydalanarak, iyi ve rahat yaşama demektir (24, s. 3). Türkçede medeniyet karşılığı olarak uygarlık kelimesi de kullanılmaktadır. Muzaffer Ersöz'e (6, s. 4) göre uygarlık, medenilik anlamına gelir, medeniyet değil. Ancak daha isabetli bir kelime bulununcaya kadar medeniyet kelimesi kullanılmalıdır. Medeniyet kelimesinin Fransızca karşılığı "civilisation" dur. Civilisation, lügat anlamıyla şehirleşmek, şehre uymak, şehirli gibi ince, zarif olmak, özel anlamda ise bütün insanlar için gerekli olan hayat şekli demektir (9, s. 3).

Ağalar Memmedov ise konuyu tarihi bakımdan değerlendirir. Sivilizasyon ve kultura terimlerinin sanayi devriminden (XVIII. yüzyıl) sonra fark edilmeye başlandığını belirtir. Sanayileşmede ve şehirleşmede geri kalan Almanlar kendilerini İngilizlerden farklılaştırmak için kendi geleneksel kültürlerini bu yeniliğe, yani İngiliz sivilizasyonuna karşı koydular. Dediler ki, sizin sivilizasyonunuza karşılık bizim de kültürümüz var. Meşhur "maddi medeniyet/manevi medeniyet" ayrımı da buradan türedi. Almanlar İngiliz sivilizasyonunu (mekanik, teknik, makineler, binalar vs.) maddi medeniyet sayarak beğenmiyor, kendi kültürlerini (yüksek idealler, değerler, felsefe vs.) ise manevi medeniyet sayarak yüceltiyorlardı (22, s. 123). Modern şehirleşme sanayi devriminin sonucunda meydana geldi. Sivil medeniyetin, yani şehir kültürünün ve vatandaşlık bilincinin şehirde doğması, kentte ise medeniyetsizliğin hüküm sürmesi İngiliz dünya görüşüdür. Bu anlamda sivilizasyon aslında şehir medeniyeti demektir. Çünkü sabanla toprağı sürmek de neticede bir medeniyettir, "colere" dir. XVIII. yüzyıldan itibaren medenileşmek, şehirleşmek ve şehirlileşmekten başka bir şey değildir. Buna göre de, "citoyen" veya "citizen" vatandaş değil, şehirdaş, yani hemşeri (hemşehri), hemyerli demektir. [Gerek "civilization" (sivilizasyon) gerekse "city" (şehir) kelimelerinin aynı kökten geldiği unutulmamalı]. Günümüzde "sivil toplum" dediğimiz anlayış Sovyet döneminde "gerici" olarak adlandırdığımız ve korktuğumuz "burjuva toplumu" dur. Öyle ki, Sovyetler döneminde Almanca "bürgerliche ge-

sellschaft" terimi burjuva cemiyeti olarak, günümüzde ise sivil toplum olarak tercüme edilmektedir (22, s. 123).

Genellikle araştırmacılara göre, şehircilik insanın maddi yaratıcılığının bir ürünüdür. "Şehir medeniyetin zarfı değil, medeniyetin bir kısmıdır. Medeniyeti şehircilik olarak adlandırdığımızda bütünü parçaya göre adlandırmış oluruz. Şehir ve şehircilik ayrı ayrı kavramlardır. Ancak hem şehir, hem de şehircilik medeniyetin parçalarıdır. Biri medeniyetin maddi, ikincisi manevi tarafıdır. Örneğin yazının icadı manevi bir üründür; şehirde kanalizasyon şebekesi kurmak maddi. Bir şiir yazan insan da, bir araba onaran insan da medeniyetin mensupları ve kurucuları" (8).

Görüleceği gibi, bilimsel literatürde "sivilizasyon" ve "medeniyet ("kültür")" terimleri hem sinonim, hem de belirli farklı anlayışlar olarak kullanılır. Bu konuda Ağalar Memmedov (bize göre) haklı olarak, son yıllarda Azerbaycan diline Türkiye Türkçesinden geçen ve arada bir kullanılan "kültür" sözünü nazara almazsak, bizde gerek bilimsel terminolojide, gerekse de gündelik dilde, bir kaide olarak "kültura" (kültür) sözünden istifade edilmediğini belirtiyor. Bunun karşılığında "medeniyet" ve "sivilizasyon" terimleri arasında malum ayırım çizgisi konur. Azerbaycan dilinde "sivilizasiya" (sivilizasyon) olduğu gibi muhafaza edilir, "medeniyet" ise "kültura"nın karşılığı olarak kabul edilir (22, s. 124). Bu münasebetin doğru olup olmadığını belirlemeye çalışan araştırmacıların fikrinde, "dilimize Arapçadan geçen 'medeniyet' sözünün kökü şehir ('medine') demektir ve bu bakımdan 'medeniyet' Latin dilinde de kelimenin kökü şehir ('city') demek olan 'sivilizasyon'a uygundur, nasıl ki anlamı ekmek, sürmek, beslemek, yetiştirmek, hizmet etmek ("colere") demek olan kültüraya!" (22, s. 124). Ağalar Memmedov kendi görüşünü, bize göre biraz tartışmalı görünen şekilde devam ettirerek şu sonuca ulaşır: "Biz kendi kültürümüze medeniyet adı vermekle kendi kendimizi, haberimiz olmadan, Arap-Fars (İslam) blokunda saklamış oluruz. Çünkü medeniyet Medineli olmak demektir, medeni ise Medineli olmaktır. Medeni Azerbaycanlı şuur bakımından Medineli midir? Eğer öyle ise, böyle mi olmalı veya kalmalıdır? Yok, eğer medeniyet kelimesini kullanacaksak, bu durumda onu harfi anlamına göre yalnız 'sivilizasiya'nın yerine, yani sivilizasiyanın tercümesi gibi kullanmak olur. Daha da somut olmak adına demek lazımdır ki, aslında sivilizasiya (civilization) medeniyet değil, medenileşme demektir. Öyle ki, 'medeniyet', "siviliti" (civility) kelimesinin tercümesidir" (22, s. 124).

Burada tartışmalı bulduğumuz konu, kavramların etimolojik kaynaklarına göre değerlendirilmesidir. Öncelikle bizi biçim değil, daha çok mahiyet ilgilendirmektedir. Sonrası ise, bu kelimelerin hiçbiri Türk menşeli değildir. O halde bizim için terimlerin Arap, Fars, Latin veya İngiliz menşeli olmasının ne önemi vardır? Meseleye bu açıdan yaklaşırsak, yüzlerce farklı yaklaşım

arasında meseleden uzaklaşırız. Biz önce dili standartlaştırmalıyız. Bunun yolu da önce, örnek aldığımız ülkelerde medeniyet problemlerini çözmek için hangi terimlerin yeterli sayıldığını araştırmaktan ve bu terimlerde ortaklaşmayı nasıl sağlayabileceğimiz üzerine çözüm üretmekten geçer. Çünkü başlıca problemlerimizden biri, standart terminoloji meselesidir.

Kavramların etimolojisi ve mahiyeti ile ilgili Güntay Gencalp'ın fikirleri de ilgi çekici ve mantıklıdır. Medeniyet ve kültür kavramlarına açıklık getirmeye çalışan Güntay Gencalp'a göre, "medeniyet" kelimesi köken olarak Arapça olsa da, Arap düşünce ve sosyal hayatına bağlı değildir. Araplar "medeniyet" kelimesi karşılığı olarak "temeddün" derler. "Medeniyet" kelimesine XIX. yüzyılda Osmanlı'da rastlanmaktadır. En fazla Fransa ile entelektüel ilişkide olan Osmanlı aydınları "sivilizasyon" kelimesine karşılık olarak "medeniyet" kelimesini kullanırlar. Daha sonra Osmanlı üzerinden Kaçarlar dönemi İran'ına geçmiştir bu kavram. Meşrutiyet devrinin en çok telaffuz edilen kelimelerinden biriydi. Hem Osmanlı meşrutiyetinin, hem de Tebriz merkezli meşrutiyet hareketinin. İran'da Fars ulusçuluğu merkezli devlet kurulduktan sonra Türkiye'den gelen çok sayıda kelimeye resmi edebiyatta yasak getirildi. Bu yüzden de İran'da "medeniyet" sözünün yerini "temeddün" aldı. Bu arada şunu da belirtmek yerinde olur ki, İran'da Pehlevi rejimi kurulduktan sonra Fars Dil Kurumu tarafından birçok kelime Farslaştırıldı. Örneğin "kültür" kelimesinin yerine "ferheng" kelimesi yaygınlaştı. Bugün de İran genelinde "kültür" sözü kullanılmaz, onun yerine "ferheng" sözü tercih edilmektedir. Epistemolojik açıdan "kültür"le bağdaşmasa da, ancak artık alışkanlık yüzünden yerine oturmuştur. "Ferheng" sözü "ferhihte-seçkin" sözünden türemiştir (8).

Kültür ve medeniyet ayrımı, Erol Güngör'ün fikrinde, Türkler için sadece sosyolojik bir kavram meselesi değildir: "Millet hayatına nasıl bir istikamet vereceğimiz mevzusundaki isteklerimize objektif ve bilimsel destek bulma faaliyetleridir. Her toplumun kültürü, o toplumda yaşayan insanların çeşitli problemlere karşı topladıkları çözüm yollarından meydana gelmiştir. Çözüm tarzlarından bazıları zamanla sabit hale gelerek bütün topluma ait olur ve toplumun kültürünü teşkil eder" (2, s. (II), 1, 35).

Getirdiğimiz delillerden de görüldüğü gibi, bu kavramlar üzerine uzun zamandan beri devam eden tartışmalar günümüzden de güncelliğini sürdürmektedir. Bu nedenle, insanın maddi-manevi hayatındaki gelişme ve değişimler ister istemez kavramların yeniden açıklanmasını gerektirmektedir.

Düşünürlerin bu konuya dair fikirlerini ele alan Güntay Gencalp medeniyeti tez ve antitezin sentezi olarak değerlendiren Arnold Toynbee'ye dayanır. O, Toynbee'nin fikirlerini şöyle yorumlamaktadır: "Medeniyet sosyal diyalektik ürünüdür, sentezidir: Birincisi, hücum (tez): açlık, kıtlık gibi etken-

ler saldırganlığı güçlendirir. İkincisi, savunma (antitez): insan ya tabiat ve vahşi hayvanlar ya da başkası karşısında daima savunmada olmuştur. Üçüncüsü, medeniyet (sentez): Toynbee'nin bu görüşüne göre iki mekanda medeniyet olmaz: 1) Kumsallıkta ve çöllükte. Çünkü bu topraklarda yerleşmek uğrunda yarış ve savaş olmaz. Bu toprakları ram etmek mümkün olmamıştır. Tarihte Batıdan Doğuya göç diye bir olguya tanık olmamışız. 2) Bolluk coğrafyasında da medeniyet doğmaz. Çünkü insanların gıda uğruna yarışmalarına, saldırı ve müdafaaya ihtiyaç olmaz. Bolluk coğrafyasında tabiatla savaşmaya da ihtiyaç kalmaz. Tabiat her şeyi hazırlamıştır, onu ram etmek için insani iradeye gerek kalmamıştır. Bu açıdan bakıldığında medeniyet sözü kültürden daha kapsayıcı olsa da sınırlarını belirlemek de çetin bir sorundur. Kültür, ehlileştirilmiş, verimlileştirilmiş topraktır. Sadece ekilmiş toprak değildir. Bu verimlileştirme sürecinde insan kendi iradesini de realize ettiği için ehlileşmiş olur. Bir türlü toprağı sürüp ehlileştiren, verimlileştiren insan veya toplum kendi yaratıcı enerjisini de toprakta merkezleştirdiği için verimli insan, verimli ve kültürlü toplum olur. Kültürlü insan anlayışı da buradan kaynaklanır. İnsan ilk kez tabiatla karşılaştığı ve toprağı verimlileştirdiği zamandan beri kültürlü olmuştur. Avcılık döneminde insan bunu elde edememiştir. Bu verilerden yola çıkarak, şöyle anlamak mümkündür ki, uyumsuz tabiatla savaş medeniyeti yaratır. İnsanın tabiatla diyalektik ilişkisi, insanın insanla diyalektik ilişkisi, insanın varlıkla diyalektik ilişkiler bütünü medeniyetin yaratıcısıdır" (8).

Will Durant'ın kanaatine, medeniyet küçük bir azınlığın ince emekleri ve lüksüdür. Halbuki insanlığın esas kütleleri bir bin yıldan diğer bir bin yıla geçişte hiçbir değişikliğe uğramazlar. Demek ki, medeniyeti yaratan az sayıda insandır, diğerleri bu nimetten sadece yararlanırlar (4, s. 16). Bir neslin mirasını yeniden kendine ait kılamayan toplumlarda medeniyet aniden ölür. Medeniyet varlığını eğitime borçludur (4, s. 141). Demek ki, mevcut bilgi ve teknikler yeni nesillere öğretilmeyip her nesil her şeyi yeniden keşfedecek olsa, o zaman hiçbir gelişme olmazdı. Şu halde kültür ve medeniyet bir biridir, tecrübe toplamıdır.

Hilmi Ziya Ülken'in görüşüne göre, herhangi bir medeniyetin (günün birinde yeryüzünden silinse bile) kurduğu binalar, kullandığı eşyalar aracılığı ile onun bir zamanlar nasıl bir inanç, düşünce ve hareket sistemine sahip olduğunu anlayabiliriz (37, s. 13). Bu, şu demektir ki, bir toplumun maddi kültürünü öğrenmekle onun manevi kültürü hakkında da bir düşünceye sahip olabiliriz.

Medeniyetler birbirinden alışveriş yaparlar. Medeniyetlerin gücü de bu yarışmadan ileri gelir. Safkan medeniyet yoktur. Eğer olsaydı, bunlar akraba evliliklerinden doğan çocuklar gibi zihince, bedence veya her ikisince kusurlu olurlardı. (34, s. 20). Hiçbir medeniyet saf değildir. Hepsisi bir sentezdir. Bugünkü Av-

rupa medeniyeti Yunan ve Latin medeniyetinin terkibidir (27, s. 210). Yunan ve Latin kültürü ile Hıristiyanlık felsefesinin işlenmesi, reform ve rönesans gibi büyük uyanışlardan geçmesi sonucunda bugünkü Batı uygarlığı doğmuştur (5, s. 9). Batı medeniyetinin esas unsurları bilim, bilimin hayata tatbikinden ibaret olan teknik, insan haklarını teminat altına alan hukuk ve hürriyettir.

Kültüroloji kavramlarının mahiyetini (çoğu Türk bilimadamları tarafından da kabul edilen) Ziya Gökalp'ın görüşlerine bağlı olarak değerlendiren İbrahim Arslanoğlu'na göre kültür, insanın kullandığı ve yarattığı şeylerdir. Kültürü maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Maddi kültür daha çok Ziya Gökalp'ın medeniyet dediği şeydir. Manevi kültür ise Ziya Gökalp'ın hars dediği şeydir. Bu iki kültür arasında da önemli ilişkiler mevcuttur. Kültür ve medeniyet kavramları, bize Batı'dan ithal edilmesine rağmen ülkemizdeki kültür problemlerini halledebilmiştir. Asıl problem belki de irfanımızdan uzaklaşmış olmamızdır. İrfan, gerçek anlamda insan olmaktır. Bu insanın özelliği, Mevlana, Yunus ve Hacı Bektaş Veli gibi kâmil insandır. Bu insan alandan çok veren, kendinden çok toplumunu düşünen ve gerektiğinde toplumu için kendini feda edebilen, maddi menfaatten çok ülkesini düşünen, kendisine kötülük eden insana bile güzellikle karşılık verip onu sevebilen insan tipidir (2).

Tabii ki, medeniyetin problemleri ile az-çok meşgul olan herkes terminoloji konusunda kendi subjektif kanaatlerini ortaya koyabilir. Eğer bu teşebbüse bilimsel amaçlar adına değil de, çalıştığı sahada vazife gereği (formel olarak, bir tür baştan savma fikir söylemek hatırına) cehd edilirse, bundan faydalı bir sonuç beklemeye değmez. Aksine, terminoloji alanındaki mevcut karışıklığa meydan verilmiş olur.

Sonuç

Son dönemin genç araştırmacılarının konuyu gündeme taşımalarını takdire layık bir durum olarak görüyoruz. Çünkü ancak böyle tartışmalar açmak suretiyle mantıklı bir sonuca varabiliriz. Örnek için bunlardan birine müracaat edelim. Ağalar Memmedov'un görüşüne göre, "dilimizde terim olarak 'sivilizasya' ya olduğu gibi korunmalı ya da 'medeniyet' olarak ifade edilmelidir. "Kultura" terimi de ya olduğu gibi ifade edilmeli ya da Hasan Zerdabi'nin de kullandığı "ekin" kelimesi kullanılmalıdır. Yani "kultura" hem plural-sosyal anlamda "ekin" gibi Azerileştirilebilir, hem de 'individual kultura' anlamında. Sonuç olarak 'kultura'ya 'medeniyet' demek asla doğru olmaz. Aslında bu, bir terminoloji belirleme problemi olmakla birlikte, aynı zamanda ülkemizin hangi kültürel-medeni havzayı ve siyaseti seçmesi ge-

rektiği problemidir: Avrupa-Atlantik kültür havzasını mı, yoksa Arap-Fars İslam kültür havzasını mı seçeceğiz? Soru budur” (22, s. 125).

Görüldüğü gibi ortak kültürel terminoloji sorununun çok değişik boyutları vardır. Sorunu çözme yolunda en önemli girişim, toplum olarak hangi kültür veya uygarlık içinde yer aldığımızın saptanmasıdır. Bu nedenle konunun sadece bir uzmanlık alanı içine hapsedilmemesi doğru olacaktır. Öncelikle, herhangi bir nesneye bir isim koymakla olgunun niteliği değişmiyor. Terimler, konumuzla ilişkili olarak bize ilk aşamada çerçeveyi belirlemek için gereklidir. Herkesin kullanılan terimlerle neyin kastedildiğini açık bir şekilde anlaması en doğrusudur. İkincisi, terminolojik standartları belirlerken daha çok (en azından Türk dünyasında bilimsel düzeyde ortaklaşmayı sağlayacak) uluslararası terimlere üstünlük tanımak gerekir. Örnek için şunu da belirtmekte yarar var: “Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanından sonraki dönemde, bir müddet ‘kültür’ü ifade etmek için ‘ekin’ kelimesi kullanılmıştır. Fakat bu kelime yaygın olarak kabul görmediği için daha sonra terk edilmiştir” (2). Üçüncüsü, terim ve kavramların seçiminde (şartlar imkan verdiği takdirde) üstünlüğü, insanlar tarafından daha anlaşılır olan, popülerlik kazanmış terimlere vermek doğru olacaktır. Dördüncüsü, biz Sovyetler döneminde olduğu gibi, yine terimleri ideolojilere bağlı kılarırsak, bilimsel ihtiyaçlarımıza siyasi kaygıları karıştırsak ileri yerine geri adım atmış oluruz.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Ahmet, *Üç Medeniyet*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- Arslanoğlu, İbrahim, “Kültür ve Medeniyet Kavramları”, <http://w3.gazi.edu.tr/~iarslan/kulturvedenedeniyet.pdf>.
- Baltacıoğlu, İ. Hakkı, *Türke Doğru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınevi, Ankara, 1972.
- Durant, Will, *Medeniyetin Temelleri*, Çev. Nejat Muallimoğlu, İstanbul, 1978.
- Erdentuğ, Aygen, “Kültür Alanı Yaklaşımı”, *Bellekten*, sayı: 196, 1986.
- Ersöz, Muzaffer, “Hars ve Medeniyetin Dinamik Tanımları”, *Terbiye*, sayı: 1 (5), 1963.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, “Kültüre Dair”, *Türk Yurdu*, sayı: 253, 1956.
- Gencalp, Güntay, “Medeniyet ve Kültür Kavramları Üzerine”, <http://www.almaquezeti.com/?mod=view&id=5019>.
- Gökberk, M. Ali, “Kültür Meselesi”, *Bilgi*, sayı: 13 (147), 1959.
- Gökalp, Ziya, *Hars ve Medeniyet*, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, Ankara, 1972.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1976.
- Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1986.
- Irmak, Sadi, “Kültür ve Kültür Politikamız”, *Kemalizm*, sayı: 6, 1983.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Milli Kültür-Siyaset İlişkisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4, 1984.

- Kaplan, Kadri, "Türk Kültürü, Gençliğin Milli ve Çağdaş Terbiyesi ve Halkevleri", *Halkevleri*, sayı: 7 (77-81), 1973.
- Kaplan, Mehmet, "Üç Musiki ve Üç Medeniyet", *Milli Kültür*, sayı: 41, 1983.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kültür Şurası: Genelde Kültür ve Temel Değerler Komisyonu Raporu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1983.
- Mehmetzade, Mirza Bala, "Oradan Buradan", *Kurtuluş*, yıl: 3, sayı: 21, Temmuz-Ağustos, 1936, Berlin, s. 18.
- Mehmetzade, Mirza Bala, "Sovyet Azerbaycanı'nda Türk Dilini Ruslaştırma ve İmha Siyaseti Hakkında", *Medeniyet Dünyası*, sayı: XIV, ADMİÜ, Bakü, 2007, s. 17-24.
- Meriç, Cemil, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- Medeniyetin Marksizm-Leninizm Nazariyesi*, Maarif, Bakü, 1990.
- Memmedov, Ağalar, "Kültürel Krizis Simptomları ("Kultura" Yoksa "Medeniyet?")", *Kültürologların II. Milli Forumu: Medeni Muhteliflik: Sosyal-Siyasi Değer Olarak*, 3 İyun 2010, Bakü, s. 123-125.
- Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Nicat, Bakü, 1992.
- Özön, M. Nihat, *Osmanlıca/Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1979.
- Resulzade, Mehmet Emin, *Eserleri*, II. Cilt, Şirvanşer, Bakü, 2001.
- Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*, Sipahi Matbaası, Ankara, 1949.
- Safa, Peyami, *Şark-Garb Sentezi*, İstanbul, 1978.
- Süleymanlı, Mübariz A., "Kemal Talibzade'nin "Özel Tahsil Sisteminde Talebelerin Manevi Terbiyesinin Bazı Meseleleri" makalesinin takdimatı", *Medeniyet Dünyası*, sayı: VII, ADMİÜ, Bakü, 2003, s. 28.
- Süleymanlı, Mübariz A., "Kültüroloji İrsimizin Kaynaklarına Doğru", *Medeniyet Dünyası*, sayı: VIII, ADMİÜ, Bakü, 2004, s. 3-4.
- Süleymanlı, Mübariz A., "Çağdaş Türk Düşünce Tarihinden: Cemil Meriç Yaratıcılığı Azerbaycan'da", *Medeniyet Dünyası*, sayı: IX, ADMİÜ, Bakü, 2004, s. 3-7.
- Süleymanlı, Mübariz A., "Mirza Bala Mehmetzade'nin Kurtuluş Mecmuası'ndaki Yazıları Hakkında", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı: VIII/1, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 175-182.
- Süleymanlı, Mübariz A., "Azerbaycan Mütefekkirleri Milli-Medeni Birliğin Amilleri Hakkında (XX. Asrın Evvelerine Ait Kültüroloji Menbalar Esasında)", *Musiki Dünyası*, sayı: 3-4 (37), 2008, s. 141-146.
- Şükürov, A., *Kültürolojiya*, Derslik, Adiloğlu, Bakü, 2003.
- Timuçin, Afşar, "Milli Kültür Üzerine", *Bilim ve Sanat*, 10 Ekim 1981.
- Topçu, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1970.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul, 1948.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Medeniyetimizin Değerler Sistemi", *Türk Düşüncesi Mecmuası*, sayı: 1 (1), 1953.